

DEJINY A POHYB IDEÍ V SLOVENSKOM POLITICKOM MYSLENÍ

TIBOR PICHLER, Filozofický ústav SAV, Bratislava

PICHLER, T.: History and the Movement of Ideas in Slovak Political Thinking
FILOZOFIA 58, 2003, No 10, p. 684

The paper examines that aspect of Slovak political thinking, which contributed to the building of the Slovak nation and the Slovak civil society. The memories of the past, the constituting of national memory were the crucial elements of the thinking, which contributed to the creation of Slovak nation. They initiated the project of constituting of national subjectivity. The historical speculations were only protopolitical. The political journalism of Slovak writer Dominik Tatarka serves as an example of deviation from the politics justified by history and of the acceptance of politics as a civic activity, based on the rights and needs of individuals.

Budem hovoriť o slovenskom politickom myslení, ktoré začína ako národovtorné myslenie. Je to však téma príliš rozsiahla, a preto ju chcem a musím zúžiť. Mojmým zámerom je vybrať a komentovať isté momenty v ňom prítomné. Mám na mysli hodnotu dejín a hodnotu občianskosti. Sú osou snaženia, ako dosiahnuť, "dobehnúť" to, čo je inde a čo iní majú: raz ako národ dejiny, raz ako jednotlivec stav občianskej svojprávnosti. Dobehanie, terminus technicus slovenskej spisby, je prekonávaním skutočnosti zaostávania. Dobehanie je vlastne modernizáciou. Jej úspešnou koncovkou je dobehnutie, ktoré konštituuje konkurencieschopnosť. Znamená etablovanie sa, čím myslím stav spoločnosti so schopnosťou rásť a meniť sa vzhľadom na dané okolnosti. Toto je rámeček, v ktorom sa odvíja slovenské politické myslenie. Dalo by sa povedať, že začína agendou stanovenia identity jazykovej komunity ako národa, položením otázky jeho dejín. Budúcnosť akoby začínala minulosťou a ideológia identity vešti politiku. Vladimír Macura to povedal taktó: "Budúcnosť je v obrodeneckej kultúre pokladaná za znovonastolenie minulosti." ([1], 91).

Fenomén návratov do dejín. Dejiny sú moc. Kedy sa k nim, k minulosti obraciam? Keď sme slabí? Keď sme silní? Čo v nich hľadáme? Poučenie? Potechu? Potvrdenie? Môžeme uviesť viacero príkladov zo slovenských dejín, keď sa v zlomových časoch podnikajú exkurzy do histórie. Urobil tak napríklad Ľudovít Štúr, keď písal o *Starom a novom veku Slovákov*. Do minulosti sa pozrel aj Jozef M. Hurban, keď písal o *Slovensku a jeho živote literárnom*. Svätopluk Štúr zas v spise koncipovanom v období trvania 2. svetovej vojny upozornil na *Zmysel slovenského obrodzenia* za tým účelom, aby demonštroval jeho trvalú hodnotu ako životného programu.

Zdá sa, že existuje taký fenomén ako návraty do minulosti, vyvolaný nie čírym záujmom o *poznávanie* minulosti, ktoré sa riadi historiografickými pravidlami - *sine ira et studio*, ale potrebou, priam existenciálnou, nájsť prostredníctvom odkazu na zlatý vek vzpruhu pre prítomnosť, ktorá nie je uspokojivá. Takýto prístup k minulosti, kedysi realizovaný národne cítiacimi vzdelancami, je súčasťou zakladania národnej identity,

ktorá sa chápe ako *obrodenie* identity preto, lebo sa predpokladá, že pohľad do minulosti "vzkriesi" k novému životu jej prežívajúce torzo. Výlet do minulosti novo konštituuje jej kontinuum.

Z hľadiska vzdialenosti minulosti od prítomnosti môžeme rozlišovať viacero kategórií minulosti: dalo by sa hovoriť o archeologickej, t. j. "vykopanej" minulosti, o dávnej minulosti a o minulosti bezprostrednej. Pre existenciálne motivované návraty a pohľady do minulosti platí, že v nich dominuje dávnosť čiže nie kategória bezprostrednej alebo predprítomnej minulosti, ktorá postráda legitimizujúcu hodnotu starobylosti. Demonštrované na prípade slovenského národotovorného snaženia vyzdvihuje sa slovami Ľudovíta Štúra "dávny vek Slovákov" - Veľká Morava, ktorá vo vzťahu k bezprostrednej uhorskej minulosti predstavuje predminulosť a má kriesiť pocit silnej identity. Keď J. M. Hurban konštatoval, že nemáme históriu, len prolegomeny k nej, mal na mysli práve Veľkú Moravu, ale aj skutočnosť, že predstava "nedejín" v kombinácii s "preddejinami" pôsobí vzpružujúco.

Pohľad do minulosti kvôli budúcnosti je teda súčasťou stratégie posilňovania kolektívnej identity entít, primárne jazykových, existujúcich "prirodzene", bez inštitucionálneho ukotvenia, usilujúcich sa dosiahnuť politický status. Pri tvorbe a posilňovaní identít sa rozprávajú príbehy a povesti, ktoré spravidla majú zakladateľskú a v konečnom dôsledku politickú funkciu. Nejde o to, aby boli do bodky pravdivé, dôležité je to, aby boli funkčné a účinné. Jazykové spoločenstvo prostredníctvom svojich hovorcov a reprezentantov pátra po zašlej sláve v minulosti, po stopách veľkosti, moci a rešpektu ako kompenzácie aktuálnej, ale údajne len prechodnej politickej slabosti.

Okľukou histórie k politike. Z návratu do dejín možno potom odvodiť nárok a snahu etablovať sa znovu ako dejinotvorný subjekt. Vôľa stať sa dejinným subjektom predchádza vôľu politicky konať. Dalo by sa povedať, že národovci na javisko politiky nevychádzajú inštitucionálnymi dverami prítomnosti, ale dverami spomienok na minulosť. Možno to vyjadriť aj inak: Vzhľadom na aktuálnu slabosť sa návrat k "silnej" pozícii v politickom priestore pripravuje ideologickou cestou, t. j. okľukou cez sebaoptvrdenie historickým príbehom. Odvolanie sa na dávnominulú históriu generuje starobylosť, ktorej sa pripisuje oprávňovacia funkcia. Nie je to čas vojvodcov, je to čas básnikov. Sú však medzi nimi aj bojovní ako Samo Chalupka, autor básnického spevu *Mor ho!* - azda najznámejšej slovenskej hrdinskej básne.

V porovnaní s politickými aktérmi schopnými priamo konať, ktorí disponujú skutočnou základňou, z ktorej môžu vyvíjať tlak, reprezentanti kolektivity chcejúcej sa emancipovať nemohli pomýšľať na získanie vplyvu bez toho, že by povedali, kto sme a vôbec, že sme. Ich prvotným cieľom bola artikulácia bytia, a až potom konanie. Na to slúži porozhliadnutie sa v dejinách. Šok z nehistorickosti: z chýbajúceho politického života a vlastnej štátnosti, podľa Hegela atribútov historickosti, bolo treba kompenzovať a prekonať. Preto píše Hurban: "Cesta najprvšia, ktorou chceme k tomuto cieľu prísť, je upovedomenie v nás všetkého toho, čo sme už skutočne dokázali, čím sme na svete boli a bývali." ([2], 8)

Zhnujúco sa dá povedať, že návrat do dejín je jedným z momentov pri tvorbe identity kolektív existujúcich "prirodzene". Národotvorba sa za takýchto okolností nezaobíde bez príbehov, ktoré projektujú túžby, majú burcovať a pomôcť vymedziť sa voči konkurentom. Historické príbehy napomáhajú sebauvedomeniu a sebaucteniu.

Mýty sú odpoveďami národovcov - obrancov jazyka a ľudu - na stav pozoruhodnej modernizačnej potreby spoločností v našom kúte Európy, kde došlo k zrážke formujúcich sa nacionalizmov. Tu našiel uplatnenie romantizmus a ním preniknutý proces tvorby národov. Romantickou národotvorbou sa nereformovalo to, čo je, ale formovali sa nové predstavy, ktoré sa postupom času mali stať novými skutočnosťami. Ňou sa nereformovalo, ňou sa zakladalo. Romantizmus je len prostriedkom odštartovania národovotvorného procesu. Znamená chcieť viac, než je možné, chcieť viac než to, na čo nám stačia sily. Len čo národovotvorný proces dosiahne štádium inštitucionalizácie, stráca o-podstatnenie. Romantizmus je rebrikom, ktorý sa po použití nezahodí, ale postaví do múzea.

Rozlišujem dve fázy v slovenskom politickom myslení: národovotvornú a občianskovotvornú. Len čo sa dopracuje ideológia národnej identity, nastupuje fáza realizačná, fáza inštitucionalizácie národa - jeho vstup do politického priestoru. Inštitucionálne ukotvovanie si vyžaduje iné inštrumentárium a iné praktiky; ide o osvojenie si občianskych vlastností, cností. V tejto fáze by sa pôvodná romantická národotvorba mala začať vyrovnávať tým kolektivitám, ktoré mali to šťastie, že sa nemuseli zakladať romanticky, a stačilo im pretvoriť existujúcu inštitucionálnu sféru a jej normy. Konečným cieľom romanticky odštartovanej národotvorby nemôže byť velebenie, fixácia a znehybnenie kultúrnej odlišnosti, opreté o povesti a "plemennosť", čo napokon hrozí fundamentalizmom, ale občiansky zväzok, ktorý verejne rieši záležitosti spoločného významu a záujmu na základe dohodnutých pravidiel; občiansky zväzok, pravda, má svoje dejiny zrodu ako obrody, svoje dejiny inštitucionalizácie a vydobývania univerzálnosti. V slovenskom národnom a politickom diskurze vzniká *pohyb*, myšlienkové hýbanie, dané potrebou nájsť spôsob, ako prejsť od etnického k občianskemu. A takýto pokus v slovenskej spisbe existuje. Existuje už aj v devätnástom storočí, ale vyberiem pokus zo storočia dvadsiateho.

Sapere aude! Dominika Tatarku. Tento pokus nájdeme v rozhovoroch a krátkych rozpravách Dominika Tatarku,¹ spisovateľa-mysliteľa, ktorý sa postavil proti noci totalitarizmu, hoci pôvodne, na základe vlastnej voľby na istý čas s "nocou" sympatizoval a s ňou splyval. Pôvodne chcel byť filozofom a vskutku v ňom bolo niečo, čím sa vyznačuje filozof, vedel svojším spôsobom pomenúvať veci a raziť pojmy. Ale je tu aj ďalšia okolnosť, ktorú by som chcel uviesť: kontinuita s klasickým národoveckým názorom, že literatúra je (aj) politickým prostriedkom, pravda s tým rozdielom, že sa skôr aplikuje v prítomnosti než v minulosti. "Ľudský hlas básnika musí ešte stále vyvažovať drvivú prevahu moci... Proti božstvu moci musí stavať neodňateľné práva ľudskej osobnosti." ([3], 74 - 75) To z neho robí aj politického mysliteľa.

Povedané kantovsky, mal odvahu používať svoj rozum verejne a bez poručníka. K skutočnosti pristupoval priamo na základe skúsenosti, bez filtra tabuizovanej ideológie. Nevychádzal z dogiem, uvažoval "z daného stavu, z diagnózy".

Mal pravdu, keď napísal: "Prvý veľký politický čin je správnosť a presnosť v našej súčasnej politickej a kultúrnej diagnóze." ([4], 233) Tatarka stanovil dvojakú diagnózu, v dvoch časových obdobiach. Porozprával, projektujúc sa do osoby literáta Boleráza, príbeh o prítomnom veku Slovákov, o **epidémii súhlasenia**, o *démonovi súhlasu*, ktorý

¹ K Dominikovi Tatarkovi pozri aj ([7]; [8]; [9]).

ľudí oberal o ich vlastné ja, o vlastný úsudok, o zmysel pre zodpovednosť, ktorý sa aktivoval, keď sa mali prejavíť verejne. Vnútro ľudí bolo voči nemu ešte imúnne, v súkromí sa ešte dalo povedať, čo je pravda, v kontrolovanom a dozorovanom "vonku" však nie. Tento rozpor medzi tým, čo sa deje vo "vnútri", a čo "vonku", je neklamným znakom neslobody.

Choroba súhlasenia na jednej strane ľudí kriví a mrzačí, ale na strane druhej tvorí "mimikry prežitia" ľudí v odcudzených podmienkach, jeho slovami *figurov a figúrok* - odľudštených vládcov a odľudštených ovládaných. V podstate aj vládcovia, držiteľia moci, aj ovládaní boli poddanými, a to všemocného historického procesu, ktorý ich ľudsky a občiansky vyvlastnil. Politický priestor stratil svoju občiansku dôstojnosť a váhu, premenil sa na priestranstvo, na ktorom moc reprezentovaná vládcom *Figuroum* celebrovala seba a len seba.

Druhou diagnózou je téza o "oslobodzovanom národe", o "večne oslobodzovanom národe" ([5], 20) a štáte, ktorý stratil svoju suverenitu. Tu ide o zvonka zavedenú limitujúcu podmienku života, ktorá prerušila to, čo sa predtým sľubne začalo rozvíjať: získavanie občianskosti. Okupácia znamenala stratu suverenity a mala za následok redukciu obyvateľov republiky z národa na ľud, na etnikum: "Teraz už nie sme národ Česi a Slováci... už sme iba etnikum, ktoré folklórne spieva a tancuje." ([6], 63 - 64) O Tatarckovej citlivosti a zmysle pre symboly a realitu, o jeho zmysle pre to, čo znamená ozajstná sloboda a rozhodovanie i bytie v slobode, svedčí podnet odročiť vyhlásenie československej federácie na obdobie po odchode okupačných vojsk ([4], 242). *Ecce civis*. Registroval komunistický césaropapizmus a nevyhnutnosť deľby moci ako podmienky fungovania slobodnej republiky - slobodného zväzku občanov. Mal vysoko vyvinutý zmysel pre to, čo je opravdivé fungovanie jej inštitúcií. Vnímaval rozdiel medzi tým, čo znamená byť oslobodený, a byť trvalo slobodný. Konštituovanie slobody je výkon, ktorý by mal nasledovať po oslobodení. Oslobodenie ešte nie je sloboda. Trval na nevyhnutnosti demokratického sebaoslobodenia, ako aj toho, čo by som nazval trvalým politickým sebakonštituovaním.

Staň sa občanom a buď slobodný - a staneš sa ním vtedy, keď verejne prehovoriš, keď sa individuálne prejavíš - to je tatarckový imperatív, ktorý lieči. Vyháňa démona súhlasu a ducha pretvácky, vedie k zvrchovanosti, k sebe, t. j. k vlastnému ja, ku kultivácii zmyslu pre zodpovednosť. Tatarckovi záleží na dvoch veciach: na konštituovaní slobodného, sebazodpovedného a pravdivo, t. j. nekamuflujúco sa prejavujúceho jednotlivca, ako aj o konštituovanie slobodnej obce obcí republiky, ktorú prezýval aj obcou božou - koncept, ktorý sa s priam fatálnou alebo, ešte lepšie vyjadrené, katónovskou uzavzatosťou objavuje v jeho textoch a rozhovoroch. Božia obec znamená, že zväzok občanov je čímsi viac než len čisto mocenskou organizáciou. Je zároveň aj určitou kultúrou, ktorá je charakterizovaná vlastným spôsobom prežívania a komunikácie tvoriacich ju občanov. Vyznačuje sa vlastným spôsobom vzájomného uctievania a uctievania toho, čo je spoločné, vlastným priestorom a spôsobom spomínania. Jednou z trvalých tém Tatarckovho politického premýšľania bola opravdivá kultúra pamäti a spomínania, t. j. prítomnosť minulosti v kameni ako symbole kontinuity s tým, čo bolo a čo si zaslúži nefalšovanú úprimnú vďačnú spomienku. V jeho reportáži *Pút po Slovensku*, po "rodnej Tatránii", máme doklad jeho skúmania slovenskej pamätníckovej aj inej architektúry a zistenia, že chýba autentická kultúra pamätania a uctievania - taká potrebná pre fungovanie obce a národa v kontinuu času. Zmocňuje sa ho sklamanie, pretože pamätníky, na

ktoré natrafil, sú len dekoratívne, objednané, nie sú vôbec výrazom zažitého a zažívaného zmyslu.

Zhrnutie. Osou slovenského vývoja v posledných dvoch storočiach je projekt národného, najskôr kultúrneho a neskôr aj politického spoločenstva, odštartovaný na základe nepolitickej etnickej kolektivity, nedisponujúcej inštitucionálnymi prostriedkami: štát predchádzal národ a národ ľud za predpokladu, že za národ pokladáme kolektívnu jednotku vyznačujúcu sa silným vedomím seba samej. Zjednodušene povedané, išlo o prechod zo stavu etnicity do stavu politickej konštituovanosti, ako aj o završenie modernizácie dosiahnutím takej organizácie spoločnosti, ktorá sa udržuje tým, že rastie a mení sa a dokáže kreatívne odpovedať na meniace sa podmienky života, že tvorí stabilný percepčný priestor. Ak Tatarkovo myslenie chápeme ako istú sústavu koherentných myšlienok, môžeme konštatovať, že išlo o myslenie, ktoré sa snažilo prispieť k založeniu životaschopnej slovenskej obce - politického spoločenstva - na báze individuálnych práv občanov a republikanizmu. Na druhej strane treba konštatovať, že Tatarkovo myslenie bolo vzácné kontinuálne. Neprerušil kontakt s "koreňmi", s ľudovosťou, s krásou, ba erotickosťou dedinského života. To, čo zažil, nosil so sebou a neštrácal. Zdá sa mi, že nemytologizuje útlak, netvorí mýtus sily slabosti, ako je to v prípade Vladimíra Mináča a jeho siláckych slovných gest. Hoci Tatarka vyznáva osobný mýtus karpatského pastiera, dáva mu esteticko-etické konotácie, ktoré mu umožňujú plynulý prechod zo sveta rurálnej tradície do sveta urbánnej moderny. Jeho existencializujúca spisba je pôsobivým príkladom zobčianštenia sebavedomej ľudovosti ako kultúrnej tradície. Vyznával mýtus pastiera, tvrdieval, že jeho duša je dušou pastiera. Pastier je slobodný, nespútaný, je v pohybe. Tatarkova lyrizovaná ruralita sa viazala na étos človeka vnímaného a pohybujúceho sa v otvorenom priestore, *človeka* na cestách, putujúceho po vidieku i mestách a krajinách. Hoci rád odkazoval na svoje korene, v meste sa cítil dobre a mesto, či Praha, či Paríž, alebo Bratislava, mu aj so svojimi zhustenými možnosťami komunikácie učarovalo. Bol explorátorom vecí človeka i života a ako taký aj svetoobčanom a svetobežníkom.

Tatarka pestoval v sebe pozoruhodným spôsobom kult viacerých identít. S uspokojením spomínal svoje slovensko-mongolsko-valašské korene. Bol citlivý na svoj pôvod, ktorý spájal s hrdosťou na vôľu byť slobodným, byť sebou samým, byť za seba zodpovedným. Takáto metafyzika života tvorí pozadie azda všetkých Tatarkových spisov. Tatarkovo písanie bolo prejavom reflektovanej genetickej sily, umocnenej vedomím seba, svojej osobnej histórie, krajiny, jej kultúry a pamiatok, uvedomenia si domáceho sveta a otvorenosti voči tomu, čo sa deje vo svete vonku. Tatarkov prínos ako politického mysliteľa spočíva v kritike totalitarizmu, v pochopení hodnoty politického, ale predovšetkým vo vyzdvihnutí závažnosti *civitas* - obce pre národ, ktorý sa formoval cestou etnicity, politickej kultúrnej odlišnosti. Jeho cit pre význam slova *republika*, ktorými sa jeho hovory a články len tak hemžia, ho robí priekopníkom étosu republikanizmu v našich podmienkach. Skrýval v sebe talent filozofa. Vyznačoval sa schopnosťou neúnavného pýtania sa, sklonom ísť veciam na koreň. Jeho odpovede boli kusé, heslovité, niekedy tápavé, ale skoro vždy pádne. Dokázal nahliadnuť, nájsť správne slovo, vysloviť produktívne domnienky. Držal sa tém a neustále sa k nim vracal. Jeho filozofovanie bolo prežívaním, premieľaním v dobrom slova zmysle, premýšľaním toho, čo sa ho dotklo, čo ho pristavilo, čo ho prinútilo pohrúžiť sa do seba. To, o čom premýšľal vo

vnútri svojho ja, bolo určené iným. Tatarkova kontemplácia bola občianska - mierila na verejnosť. Podarilo sa mu veľa - zamýšľať sa nad národom a spoločnosťou politicky, ale, a to treba vyzdvihnúť, bez potreby historizovania, t. j. nehľadal normu myslenia a zdôvodňovania v minulosti. Snažil sa myslieť a konať politicky, ovládala ho starosť o republiku. Rozpoznal, že vláda "Figuru" a "figurov" nie je v pravom slova zmysle politikou - verejným riešením vecí spoločných plnoprávnymi občanmi. Hoci nezanechal ucelené dielo politického myslenia, v *Navrávačkách* s ľútosťou konštatoval, že vo svojom živote mal venovať viac pozornosti filozofickému štúdiu, zanechal nehasnúci príklad politického existencializmu komprimovaný do série ním samým razených slov, ktoré platia.

LITERATÚRA

- [1] MACURA, V.: *Znamení zrodu. České obrození jako kulturní typ*. Praha, Československý spisovatel 1983.
- [2] HURBAN, J. M.: *Slovensko a jeho život literárny*. (Rudolf Chmel, ed.). Bratislava, Tatran 1972.
- [3] TATARKA, D.: *Démon súhlasu. Fantastický traktát z konca stalinskej epochy*. Bratislava, Archa 1991.
- [4] TATARKA, D.: *Kultúra ako obcovanie. Výber z úvah*. (Petra Bombiková, ed.). Bratislava, Nadácia Milana Šimečku 1996.
- [5] TATARKA, D.: *Hovory o kultúre a obcovaní*. (Ján Mlynárik, ed.). Praha, Vydavateľstvo Ipeľ 1995.
- [6] TATARKA, D.: *Sám proti noci*. Praha, Nakladatelství Evropského kulturního klubu a Nakladatelství Arkýř, bez roku vydania, druhé vydanie.
- [7] JANASZEK - IVANIČKOVÁ, H.: "Mit szturowski a mit tatarkowski." In: *Gramatika národného mýtu a folklór*. (Zuzana Profantová, ed.) Bratislava, Ústav etnológie SAV 1998, s. 27 - 49.
- [8] HAMADA, M.: "Tatarkova koncepcia kultúry." In: *Slovenská literatúra* 40, 2 - 3, 1993, s. 81 - 91.
- [9] ZAJAC, P.: "Tatarkova cesta." In: *Slovenská literatúra* 40, 2 - 3, 1993, s. 92 - 104.

Príspevok vznikol vo Filozofickom ústave SAV ako súčasť grantového projektu č. 2/1105/23.

prof. PhDr. Tibor Pichler, CSc.
Filozofický ústav SAV
Klemensova 19
813 64 Bratislava
SR